

УДК 343.131.5

Анжела Касумова,

аспірантка кафедри правосуддя

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАВО ОСОБИ НА СКАРГУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ*

У статті проведений системний історичний аналіз формування та розвитку права особи на скаргу в кримінальному процесі України.

Ключові слова: право на скаргу, інститут оскарження, кримінальний процес.

Оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді чи суду є одним із дієвих засобів захисту порушених прав та законних інтересів особи під час кримінального провадження. Аналіз формування та розвитку права особи на скаргу в кримінальному процесі на різних етапах історичного розвитку дозволить виявити можливі вади в його правовому регулюванні на нинішньому етапі суспільного розвитку та запропонувати шляхи їх вирішення.

У різні історичні періоди проблематикою становлення та розвитку інституту оскарження займалися такі науковці, як М. Д. Загряцков, І. Я. Фойницький, М. В. Давидов, О. Ф. Кістяківський, П. А. Лупінська, В. І. Летучих, В. В. Мальков, М. В. Карасьова, В. І. Ремнев, М. Д. Будніков, О. Ю. Костюченко, Н. П. Сиза, М. М. Михеєнко, Л. М. Лобойко, В. Т. Малярєнко та інші. Однак у період реформування кримінально-процесуального законодавства, прийняття КПК України 2012 р. та переходу до якісно нових підходів побудови кримінального судочинства з наголосом на забезпечення прав людини є потреба в подальшому дослідженні прав людини в кримінальному процесі України, зокрема й права на подання скарги. Це зумовлює актуальність обраної теми.

Мета публікації полягає у визначенні основних етапів формування й розвитку права особи на скаргу в кримінальному процесі України.

Оскарження порушених прав та законних інтересів є важливою конституційною гарантією захисту прав та свобод лю-

дини і громадянина. За ч. 2 ст. 55 Конституції України: «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [1].

Право особи на скаргу в доктрині кримінального процесуального права формувалося протягом тривалого історичного періоду під впливом не лише норм внутрішнього права держави, а й шляхом запозичення іноземного досвіду. Його зміст та форма змінювались залежно від виду кримінального процесу, який домінував у той чи інший історичний період — від обвинувального, розшукового (інквізиційного), до такого, в якому домінують елементи змагальності. Еволюцію права особи на скаргу пропонується розглядати в такій же послідовності.

Історично важко визначити, коли саме з'явився інститут оскарження. Перші згадки про нього датуються періодом існування Київської Русі (кінець IX—середина XIII ст.). Однак Руська Правда — одна з найвідоміших пам'яток права часів Київської Русі, не містила положень, які б передбачали право особи подавати скарги. Таку точку зору висловлюють, зокрема, І. Д. Беляєв [2], О. Мироненко [3], М. Б. Свердлов [4], визначаючи, що рішення, які приймалися княжими і церковними сходами того періоду, були остаточними і оскарженню не підлягали. За іншими даними, допускалось оскарження рішень судів обшин (верв) до княжих судів. Проте і в такому разі кримінальному процесу не був відомий інститут оскарження [5].

* Рекомендовано до друку кафедрою правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Поняття «жалобщик» (особа, яка має право подавати скаргу) з'являється після укладення Белозерської уставної грамоти 1488 р. В ній ідеться про особу-позивача, яка за допомогою скарги намагається відновити порушені права (ст. 23) [6].

У найбільш загальному вигляді право особи на скаргу передбачалося Статутами Великого Князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років. Відповідно до Статуту 1588 р. до повноважень Головного трибуналу (основного судового органу Великого Князівства Литовського) належав розгляд скарг при зловживанні повноваженнями суддів та інших посадових осіб [7].

За часів існування Гетьманщини в українському кримінальному процесі діяв принцип оскарження судових рішень. Як зазначає Н. П. Сиза: «Кожна сторона, незадоволена судовою постановою (вироком, рішенням), могла використовувати правові засоби, щоб домогтися їх скасування чи зміни. Видами оскарження були: скарга на суддів (яка була спрямована, скоріше, проти осіб суддів, ніж проти винесення ними вироку) та апеляція (незгода з вироком чи рішенням суду нижчої інстанції) — звичайні; і зновлення (відновлення судового процесу) — надзвичайні правові засоби» [8]. Право на скаргу хоч і реалізовувалося у період Гетьманщини в кримінальному судочинстві, проте окремого законодавчого оформлення не мало.

Перші законодавчі акти, що регулювали процес подання й розгляду скарг у кримінальному процесі, з'являються на початку XVIII ст. За часів правління Петра I скарги (чолобитні) подавалися на розгляд самому царю, який уособлював собою законодавчу, виконавчу та судову гілки влад. Незадоволений такою ситуацією, Петро I видав указ, згідно з яким подання скарг безпосередньо до царя, оминаючи інші інстанції, суворо каралося. Найвищою інстанцією з розгляду скарг з цього часу стає Сенат, де 09.04.1720 р. була започаткована посада «ради приєма челобитен», яка з 1722 р. отримала назву «рекетмейстер». Обов'язком рекетмейстера був прийом скарг на дії посадовців колегії і канцелярії. Якщо скаржилися на тяганину, то рекетмейстер особисто вирушав до відповідної установи і вимагав прискорення ходу справи [9]. Але початковою інстанцією з розгляду скарг було направлення їх до фіскалів чи прокурора, які розглядали їх на місцях. Особа мала право оскаржувати дії органів влади.

Таким чином, спостерігалася чітка вертикаль влади, яка поширювалась на діяльність всіх органів держави, і одночасно виступала гарантією існування інституту оскарження як складового елементу судової системи Російської імперії. Можливість розгляду скарг компетентними органами на різних інстанціях була свідченням того, що тогочасний кримінальний процес містив гарантії (хоча часто і номінально) захисту порушених прав та свобод осіб.

Право подавати скарги було передбачене й у видатній пам'ятці права — «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Відповідно до положень документа, кожна сторона, незадоволена судовим рішенням (вироком, декретом, постановою), могла використовувати правові засоби, аби домогтися її скасування чи зміни [10]. Скарги на суддів могли бути подані у випадках, коли суддя, на думку особи-скаржника, діяв незаконно (видавав постанову, яка не відповідала вимогам закону). А апеляція подавалась на вироки суду, коли якась із сторін вважала себе скривдженою вироком, винесеним у її справі нижчим судом [11].

Саме в цей історичний період відбувається розмежування адміністративної і судової юстиції. Такий поділ був безумовно важливим етапом формування як адміністративної, так і кримінально-процесуальної галузей права.

Під час проведення судової реформи 1860—1864 рр. приймається Статут кримінального судочинства 1864 р. (далі — СКС). Право особи на скаргу реалізовувалося під час окремого оскарження (постанов і ухвал суду), апеляційного та касаційного оскарження (вироки суду). СКС розрізняв скарги, які особа могла подати під час досудового провадження (наприклад, щодо застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту), та скарги, які подавалися під час судового розгляду [12].

Таким чином, вже наприкінці XVIII ст. оскарження набуло ознак окремого інституту кримінального процесу; право на скаргу стало важливим елементом захисту прав та свобод людини як під час досудового розслідування, так і судового розгляду.

Звернемо увагу, що не вся територія України перебувала під владою Російської імперії. Історично склалося так, що західноукраїнські землі знаходились під пануванням спочатку Речі Посполитої, а

пізніше — Австро-Угорської імперії. Тому на території Західної України поширювалось законодавство зазначених держав. Наприклад, за часів існування Речі Посполитої особа мала право подати апеляційну скаргу до коронного трибуналу, а з кінця XVIII ст. в Галичині було утворено імперсько-королівський трибунал, який розглядав скарги селян, засуджених до страти [13].

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії та процеси державотворення, які спостерігались в Україні з 1917 по 1919 р., не вплинули значним чином на розвиток як кримінального процесу в цілому, так й інституту оскарження зокрема. І лише після утворення СРСР помічаються позитивні зміни у цьому питанні.

На першому етапі існування УРСР спостерігається процес формування самої моделі кримінального судочинства, проводиться кодифікація кримінально-процесуального законодавства. Захист прав та інтересів особи в Українській РСР зазначеного періоду не можна було назвати ефективним і прогресивним. Проводячи паралель із країнами Заходу, де соціум більше був орієнтований на поширення ідей демократизації та побудови громадянського суспільства, в СРСР ситуація залишалася незмінною. Визначені в радянських законодавчих актах права і свободи громадян часто існували лише на папері і не мали ефективного механізму їх реалізації.

На конституційному рівні право на оскарження вперше було закріплене в Конституції СРСР 1977 р., де в ст. 58 зазначалось: «Громадяни СРСР мають право оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Скарги повинні бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом» [14].

На відміну від конституційних положень, Кримінально-процесуальні кодекси УРСР 1922 та 1927 рр. оперували поняттям «оскарження». Наприклад, відповідно до КПК УРСР 1922 р. скарги розглядалися як прокурором, так і судом (ст. 216) [15], визначались особливості їх подання й розгляду. КПК УРСР 1927 р. ці положення поширював (статті 205—211) [16]. А остаточно нормативного закріплення інституту оскарження набув після прийняття КПК УРСР 1960 р.

Доповнювали зазначені положення норми, що містились в інших нормативно-правових актах, зокрема в Законі СРСР від 30.06.1987 р. «Про порядок

оскарження в суд неправомірних дій посадових осіб, що обмежують права громадян [17] та Законі СРСР від 02.11.1989 р. «Про порядок оскарження до суду неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, що обмежують права громадян» [18].

Отже, правове регулювання інституту оскарження в радянському кримінальному процесі являло собою більше сукупність декларативних положень, які, однак, не здатні були реально покращити процесуальне становище особи, захистити її порушені права та законні інтереси. Така негативна тенденція простежувалась особливо помітно до 1960 р., а вже після прийняття КПК УРСР 28.12.1960 р. оскарження хоча й не отримало нормативного регулювання як один із принципів кримінального судочинства, проте широко використовувалося під час досудового слідства та судового розгляду.

Після проголошення незалежності України (1991), прийняття Конституції України (1996) та проведення судових реформ 2001 та 2010 років, інститут оскарження набув зовсім іншої (більш демократичної та сучасної) форми. КПК України 1960 р. неодноразово зазнавав змін, уточнень і доповнень у частині регулювання права особи на скаргу, що свідчило про бажання законодавця надати йому вигляд правового акта, в якому б знайшли своє відображення положення численних міжнародно-правових актів (серед яких — Загальна декларація прав людини (1948), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966) тощо), ратифікованих Україною.

Зміни до КПК України 1960 р. вносились неодноразово. Згадаємо закони України від 15.12.1992 р. [19] та від 21.06.2001 р. [20], якими було додано статті 99¹ (оскарження рішень про відмову в порушенні кримінальної справи), 236¹—236⁶ (оскарження до суду та розгляд постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, постанови про закриття кримінальної справи та постанови про порушення справи), 165²—165³ (порядок оскарження застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту).

Прийняття 13.04.2012 р. нового КПК України нарешті остаточно закріпило забезпечення оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності однією із за-

сад кримінального провадження (п. 17 ч. 1 ст. 7). Розвиває це положення ст. 24 КПК України 2012 р.: «Кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому цим Кодексом. Гарантується право на перегляд вироку, ухвали суду, що стосується прав, свобод чи інтересів особи, судом вищого рівня в порядку, передбаченому цим Кодексом, незалежно від того, чи брала така особа участь у судовому розгляді» [21].

Таким чином, формування та розвиток права особи на скаргу в кримінальному процесі України можемо умовно поділити на шість основних етапів.

Перший етап — кінець IX—середина XIII століття. Цей період датується часом існування Київської Русі, характеризується виникненням кримінально-процесуальних правовідносин, утворенням судів княжих і церковних. Інститут оскарження лише тільки формується.

Другий етап — середина XIII століття — 1864 рік. Даному етапу властива поява перших правових актів, які регулювали право особи звернутись зі скаргою до судових органів, а з 1726 р. — і до фіскалів. Особа набуває права оскаржувати судові рішення до суду вищої інстанції. До особи-скаржника, як і до оформлення скарги, висувається ряд вимог, передбачених нормативними актами зазначеного періоду. Однак говорити про реальний захист прав та законних інтересів особи в сучасному його розумінні все ще було зарано.

Третій етап — 1864—1917 рр. Починається разом із прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 р., який серед багатьох інших питань регулював випадки реалізації права особи на скаргу як під час досудового розслідування, так і судового розгляду. Відбувається розмежування системи кримінальної та адміністративної юстиції. Оскарження набуває ознак окремого інституту кримінального процесу.

Четвертий етап — 1917—1991 рр. Період існування Радянського Союзу, де

були прийняті КПК УРСР 1922, 1927, 1960 років. Право особи на скаргу хоча й не було визначене на рівні загальної норми в КПК, однак передбачався механізм його реалізації, який більше був спрямований на посилення ролі прокурорського нагляду, аніж судової форми оскарження. Оскарження було передбачено й на конституційному рівні, де виступало гарантією захисту порушених прав та законних інтересів осіб.

П'ятий етап — 1991—2012 рр. Період незалежності України, побудови вітчизняної системи кримінальної юстиції, проведення малої (2001) та великої (2010) судових реформ, у результаті яких вносяться зміни до КПК України 1960 р., в тому числі й щодо забезпечення права на скаргу, вдосконалення механізмів його реалізації.

Шостий етап — з 13.04.2012 р. — по сьогоднішній день. Виокремлення цього періоду зумовлене прийняттям КПК України 2012 р., який визначає забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності однією із засад кримінального провадження, якісно новим чином підходить до закріплення права особи на скаргу за окремими учасниками кримінального провадження, передбачає особливості його реалізації як під час досудового розслідування, так і судового провадження, надає право звернутись зі скаргою як до прокурора, так і до слідчого судді чи суду тощо.

Отже, формування та впровадження права особи на скаргу в кримінальному судочинстві України пройшло тривалий історичний розвиток та було обумовлене вимогами часу. Не завершене воно й зараз, у період прийняття КПК України 2012 р. та реалізації його положень на практиці. Лише поетапне реформування кримінального процесу, накопичення як теоретичних, так і практичних напрацювань дозволить говорити про підвищення ефективності діяльності цього інституту кримінального судочинства та можливості його реалізації усіма учасниками кримінального провадження.

ПРИМІТКИ

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства / И. Д. Беляев. — М., 1901. — С. 275.

3. Мироненко О. Правда Руська — видатна пам'ятка права України / О. Мироненко // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 223.
4. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. — М., 1988. — С. 24.
5. Падох Я. Суди й судовий процес старої України / Я. Падох // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 209. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів, 1990. — С. 13.
6. Российское законодательство X—XX веков : в 9 т. — М. : Юрид. лит., 1984. — Т. 2. «Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства». — С. 54—55.
7. Статут Великого Князівства Литовського 1588 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.
8. Сиза Н. П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини / Н. П. Сиза. — К. : Українська Видавнича Спілка, 2000. — С. 46.
9. Воскресенский Н. А. Законодательные акты Петра I. — Т. I: Редакции и проекты законов, заметки, доклады, доношения, челобитья и иностранные источники. Акты о высших государственных установлениях / АН СССР, Ин-т права. — М., Л. : Изд-во АН СССР, 1945. — XLIV. — С. 338.
10. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / упоряд. та авт. нарису К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 1997. — С. 13.
11. Костюченко О. Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України / О. Ю. Костюченко. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. — С. 150.
12. Статут кримінального судочинства 1864 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://constitutions.ru/archives/4992>.
13. Костюченко О. Ю. Зазнач. праця. — С. 17.
14. Конституція УРСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1978. — № 18. — Ст. 268.
15. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р. / ЗУ УСРР. — 1922. — № 41. — Ст. 598.
16. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР 1927 р. — К. : Держполітвидав УРСР, 1950. — 148 с.
17. О порядке обжалования в суд неправомерных действий должностных лиц, ущемляющих права граждан : Закон СССР от 30.06.1987 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1987. — № 26. — Ст. 388.
18. О порядке обжалования в суд неправомерных действий органов государственного управления и должностных лиц, ущемляющих права граждан : Закон СССР от 02.11.1989 г. // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. — 1989. — № 20. — Ст. 416.
19. Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 15.12.1992 р. № 2857-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 6. — Ст. 35.
20. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України : Закон України від 21.06.2001 р. № 2533-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 34—35. — Ст. 187.
21. Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» : чинне законодавство з 19.11.2012 р. : (офіц. текст). — К. : Паливода А. В., 2012. — С. 14.

Касумова Анжела. Право личности на жалобу в уголовном процессе Украины: этапы формирования и развития.

В статье проведен системный исторический анализ формирования и развития права человека на жалобу в уголовном процессе Украины.

Ключевые слова: право на жалобу, институт обжалования, уголовный процесс.

Kasumova Angela. The individual right to complaint into the criminal process of Ukraine: stages of formation and development.

This article presents a systematic historical analysis of the formation and the development of the individual right to complaint into the criminal process of Ukraine.

Key words: the right to complain, institute of appeal, criminal process.